

Іван Гомза

**Noctes Ucrainicae:
рецензія на книжку
«Beyond the Euromaidan: Comparative Perspectives on Advancing Reform in
Ukraine».**

Ed. Henry Hale and Robert Ortung. Stanford: Stanford University Press, 2016.

Український читач не помилиться, якщо у пошуках хорошої фахової літератури в сфері україністики звернеться до книжки, котра запрошує відірвати увагу від подій Євромайдану й звернути погляд на зміни, які відбулися в країні після 2014 р. Книжки такої тематики ще з'являтимуться, адже Україна увійшла у фазу динамічних перетворень, котрі приваблюватимуть дослідників і створюватимуть запит на якісний аналіз. Рецензоване видання, проте, заслуговує на читання вже зараз, адже упорядникам вдалося залучити до співпраці провідних спеціалістів у питаннях режимних трансформацій, економічних реформ, фахівців суспільствознавства загалом і політичної науки зокрема. Л. Вей, Г. Гейл, П. Д'Аньєрі, Г. Дерлуг'ян, Т. Кузьо, О. Фісун – це сузір'я видатних дослідників, однієї присутності яких достатньо, аби зародити до збірки неабиякий інтерес. Більше того, більшість авторів співпрацюють у рамках наукової мережі «ПОНАРС Євразія», тож інституційна приналежність обіцяє комплементарність підходів і певний взаємозв'язок авторських тез, яких так часто бракує колективним монографіям.

Власне хороша організація книги – це перше, що кидається у вічі, тільки-но розкрито зміст, і допомагає читанню. У Передмові упорядники виділили шість сфер, де Україна, з одного боку, зіткнулася з найбільшими загрозами після Євромайдану, але в яких, водночас, є найбільший потенціал реформ, а тому і найбільші можливості: розділене суспільство; корупція; конституція; судова система; олігархат; економічний розвиток. Вказані шість сфер створюють тематичний скелет збірки, адже кожній з них присвячено два авторських тексти – один більш-менш сфокусований суто на українському випадку, другий – компаративний. Упорядникам вдалося підібрати авторів, чиї тексти часто доповнюють одне одного, вступають у певний діалог і створюють *ефект поліфонії*. Це до великої міри стосується кожної пари і читачі зможуть самостійно насолодитися власними знахідками; у межах огляду достатньо зупинитися на одному прикладі.

Присвячені проблемам політичного режиму тексти Олександра Фісуна та Генрі Гейла (тематичний блок «Конституція») чудово поєднуються, а спільний фокус робіт відверто підкреслює і взаємне перехресне цитування обох авторів. У розділі «Українська конституційна політика» **Олександр Фісун** досліджує провал спроб українських президентів встановити суперпрезиденціалізм, провал тим більш

незвичний, що в сусідніх Росії та Білорусі, які також були відлиті з радянської інституційної ливарної форми, ці спроби виявилися успішними. Для пояснення парадоксу автор описує конституційну політику (тобто конкуренцію за можливість переписати Конституцію України) як поле протистояння двох типів гравців – патронального президента (сам термін ввів власне Гейл¹) та рентоорієнтованих підприємців. Президент здобуває підтримку через свою мережу клієнтелістських зв'язків, тобто є типовим неопатримоніальним ватажком, який прагне встановити персоналістську систему політичного контролю та використовувати формальні політичні інститути та неформальні засоби впливу для посилення своєї влади. Натомість рентоорієнтовані підприємці «беруть участь у політичному процесі державотворення перш за все як носії можливого спротиву централізаторським спробам патронального президента... і як сила, спроможна сформулювати і просувати альтернативний конституційний проект – парламентаризм» (с. 108). Фісун показує, що президенти зазвичай використовують три стратегії: (1) творення великої президентської партії, (2) контроль за діяльністю регіональних еліт шляхом призначення відданих губернаторів, (3) обмеження впливу підприємців за допомогою економічного шантажу. Проте кожен раз, коли централізаторська політика заходила надто далеко, підприємці організовували спільний опозиційний фронт, який блокував дії президента. Висновки автора про ситуацію «після Майдану» стримані: Україна і далі існує у вигляді гібридного режиму «неопатримоніальної демократії», адже «патримоніальна природа режиму, його організаційні принципи та діяльність лишилися без змін» (с. 118).

У своєму розділі «Конституційна ефективність після комунізму» (одному з найкращих у збірці) **Генрі Гейл** ставить питання, чи можливо виправити ситуацію завдяки змінам у конституційному дизайні політичної системи. Він фактично повторює висновки Фісуна, начебто президенціалізм створює цикли концентрації влади та реакції проти неї, що дестабілізує політичний процес. Гейл справедливо відкидає як небажаний для перехідних режимів і парламентаризм, відомий своєю схильністю до м'якого розподілу влад, завдяки чому одна політична сила може контролювати і виконавчу, і законодавчу владу. Найкращою може бути система розділеної виконавчої влади (*divided-executive*) – і доведенню цієї тези Гейл присвячує емпіричну частину дослідження. Він пропонує порівняльний аналіз 22 кейсів і показує, що країни з такою моделлю (Монголія, Болгарія, Киргизстан) мають кращий показник ефективності політики та вищий рівень демократизації, ніж альтернативи. Відтак Україна, яка після 2014 р. впровадила саме цю модель, певне зробила правильний вибір, адже система розділеної виконавчої влади частково нейтралізує тенденцію до неопатримоніальної централізації, сприяє вирішенню

---

¹ Hale H. Regime Cycles. Democracy, Autocracy, and Revolution in Post-Soviet Eurasia // World Politics. 2005. № 58. P. 133-165.

протистояння еліт конвенційним шляхом, а також надає населенню захист від головного недоліку неопатримоніалізму – корупційної та хижацької поведінки клієнтів неопатримоніального ватажка, «надаючи можливість людям у високопатроналістських суспільствах позбавити влади поганого політичного лідера, не звертаючись до соціального збурення» (с. 139). Відтак, хоча аналіз Гейла частково співпадає, а частково суперечить висновкам Фісуна, у поєднанні ці два тексти допомагають краще зрозуміти конституційну динаміку та перспективи політичного розвитку України.

Ще одну, можливо заплановану, а можливо і випадкову рису збірки, можна назвати *ефектом паралаксу*. Кожне проблемне питання розробляється з «української» та порівняльної перспектив, а опис та інтерпретація ситуації «після Євромайдану» запропоновані авторами-«україністами», які часто власне походять з України, є більш похмурими, ніж аналіз і прогнози компаративістів, які зазвичай є зацікавленими, але непов'язаними спостерігачами. Чи безрадісна перспектива спричинена кращим ознайомленням «україністів» з українськими реаліями, чи ж вона є наслідком традиційного для українців песимізму – це питання для окремої дискусії. Натомість для читачів книжки цікавою та цінною є сама можливість спостерігати за процесами в економіці, політиці, судочинстві одночасно з двох точок зору, адже в сукупності такий підхід пропонує стереоскопічну картину дійсності.

Наприклад, **Сергій Куделя** присвятив свій розділ болючому питанню корупції, відверто похмуро описавши українську ситуацію. Так, він цитує індекс «Трансперенсі Інтернешіонал», де Україна займає 35-те місце (зі 170-ти країн) за рівнем сприйняття корупції (*perceived corruption*) та соціологічні опитування «Фонду Демократичні ініціативи» (2007, 2009 і 2011 рр.), які свідчать, що «половина респондентів або загалом, або в певних ситуаціях вважає корупційні практики прийнятними, а молодь виступає соціальною групою, котра виправдовує корупцію найбільше» (с. 65). Надалі він, використовуючи в якості пояснення інституційні трансформації, пропонує читачу панораму еволюції української корупції, показуючи перехід від атомізованої до патронованої, а згодом – картельної форми, котра досягла свого апогею зі становленням політичної машини «Партії регіонів». Відданий логіці песимістичної інтерпретації, Куделя висловлює скепсис у спроможності політиків на кшталт Порошенка чи Яценюка покласти кінець корупційним практикам в Україні.

Схожим касандрівським настроєм просякнута і надзвичайно цікавий розділ **Марії Попової** «Політизовані суди України». Використовуючи дихотомію Рассела та О'Брайана, котрі розрізняють незалежність судочинства *de jure* і *de facto*², авторка зазначає, що в Україні спостерігається неспроможність судочинців «послідовно виносити вирoki у відповідності до принципу суддівської незацікавленості, тобто

---

² Russell P., O'Brien D. (eds.) *Judicial Independence in the Age of Democracy*. Charlottesville: University of Virginia Press, 2001.

інтерпретувати факти і закони незалежно від того, ким є сторони судового позови та якими ресурсами вони володіють» (с. 145). Відтак, попри задекларований в статтях 126 і 129 Конституції України принцип незалежність суддів *de jure*, Україні притаманна низька незалежність судочинства *de facto*. Ця тенденція особливо проявляється під час судових процесів над політичними акторами. Як засвідчили справи Ю. Тимошенко, Ю. Луценка та інших, у випадках, коли на лаві підсудних опиняється опозиційний політик, судді неспроможні приймати зважені рішення, адже судова система перетворюється на знаряддя політичної боротьби, яким орудують носії політичної влади. Це створює ситуацію нечесної політичної конкуренції, суттєво посилюючи ту політичну силу, яка представляє панівний режим.

Попова виділяє кілька причин політизації українських судів; жодна з самостійно них не є достатньою, проте в сукупності вони закладають культурні та інституційні особливості, що призвели до ускладнення вільного судочинства. По-перше, важливим є спадок радянських юридичних практик – «телефонна юстиція», обговорення судьями справ з третьою стороною, примат прокуратури над суддівським корпусом і низький рівень автономності кожного окремого судді (с. 149-150). По-друге, принципи формування сучасної судової системи України, а саме положення статті 128 Конституції України, згідно з яким кандидати на посаду судді, що претендують на зайняття посади вперше, призначаються Президентом України на п'ятирічний випробувальний термін, суттєво обмежують свободу судочинства, особливо дії молодих суддів, перетворюючи їх на потенційний інструмент зловживання в руках носіїв політичної влади. По-третє, характер політичної боротьби в Україні стимулює можновладців урізати свободу судочинства, адже дозволяє не лише позбавитися від політичного конкурента ув'язнивши його, але і контролювати діяльність медіа, поведінку економічних донорів опонентів і надає можливість паралізувати діяльність опозиційних партійних машин, адже «у ситуації, коли партіям бракує розгалуженої організаційної структури, а партійний бренд зводиться до пізнаваності імені партійного лідера, кілька судових рішень можуть завдати величезної шкоди» (с. 156).

Попова пропонує невтішний прогноз стосовно того, чи можливо уникнути політизації судів після Євромайдану. Непереконливі спроби судової реформи свідчать про інституційну дестабілізацію; падіння «Партії регіонів» демонструє деінституціоналізацію партійної системи; нова владна коаліція використовує суди для боротьби з політичними опонентами (заборонивши діяльність КПУ та переслідуючи членів «Опозиційного блоку»), а тому «інтенсифікація політичного змагальництва, схоже, призводить до подальшої політизації судочинства» (с. 160).

Не менш песимістичним є і запропонований у розділі з показовою назвою «Немає виходу?» аналіз **Оксаною Шевель** політики пам'яті в Україні після 2014 р. Авторка звертає увагу, що національна ідентичність, а надто – історична і колективна пам'ять є незмінним «яблуком розбрату» в українському суспільстві. Протистояння націонал-демократів і комуністів у 1990-х, «помаранчевих» і «блакитних» – у 2000-х, (крипто)радянський історичний наратив часів Януковича і протилежний йому наратив, який вибудовує Інститут національної пам'яті під керівництвом В. В'ятровича, – все свідчить, що дискусії про історичне минуле і те, як його правильно пригадувати мають тенденцію політизуватися і перетворюватися на предмет політичної мобілізації прихильників і супротивників.

Використовуючи ідею «режимів пам'яті» та «мнемонічних гравців» Мікаеля Бернгардта і Яна Кубіка³, Шевель стверджує, що в Україні завжди домінував тип гравців відомий як «мнемонічні воїни», а їхнє протистояння за право визначити правильну інтерпретацію історії «йшло паралельно з виборчими циклами» (с. 30). Вона зазначає, що існують три можливих шляхи подолання розділеної ідентичності: зміна «режиму пам'яті», європеїзація підходу до навчання історії та тиск з боку громадянського суспільства.

Авторка сумнівається у вірогідності реалізації бодай одного з цих сценаріїв. З одного боку, малоімовірно, що в умовах конфлікту з Росією та загострення опозиції між «українським» і «російським» наративами з'являться інші типи гравців пам'яті, націлені на забуття чи ігнорування минулого. З іншого боку, закони про декомунізацію свідчать, що носії державної влади не готові впроваджувати нейтральний підхід до викладання історії, який пропонує Рада Європи. Зрештою анексія Криму та втрата контролю над частиною Донбасу, тобто регіонами населеними переважно носіями «радянського історичного наративу», створюють перспективи більш уніфікованої історичної пам'яті, а тому зменшують стимули для громадян тиснути на «мнемонічних гравців» і добиватися зміни режиму пам'яті.

На противагу розвідкам «україністів», тексти компаративістів натякають читачам, що українську політику – як і українську історію, відповідно до винниченківської альянсу Ярослава Грицака, – можна і варто сприймати без брому. Порівняльна перспектива дозволяє відчутти і зрозуміти, що проблеми, з якими стикається Україна, не є ані винятковими, ані нездоланими, а виступають звичними наслідками політичного транзиту.

Наприклад **Лукаш Вей** вбачає в ідентичнісному плюралізмі українського суспільства позитивні риси. Він тлумачить наявність кількох великих і відмінних соціальних груп з різними колективними (в його термінах «національними») ідентичностями як важливий запобіжник проти встановлення авторитаризму, адже

---

³ *Bernhard M., Kubik J. (eds.) Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration. Oxford: Oxford University Press, 2014. P. 7-37.*

«звертаючись до національної ідентичності опозиційні групи можуть мобілізувати відданих активістів... тим самим провокуючи кризу режиму» (с. 43). Вей пропонує короткий опис країн, які мали схожий до українського розрив ідентичностей (Албанія, Бангладеш, Киргизстан), і хоча розгляд жодного з кейсів не деталізований – це радше віньєтки чи ескізи, а не справжній порівняльний аналіз – йому вдається помітити спільну тенденцію: така ситуація дійсно запобігає встановленню консолідованого авторитарного режиму, проте платою за «плюралізм за визначенням» є поляризація політичних сил, погане управління та регіональне вкорінення суперників, що становить загрозу територіальній цілісності. Відтак, якщо Україні вдасться зберегти плюралізм ідентичностей, а на додачу гармонізувати їх в єдиному проекті державотворення, це допоможе в просуванні в напрямку консолідованої демократії.

Аналізуючи політизацію українських судів у порівняльній перспективі **Деніел Бірс** прямо зазначає, що виклики, з якими зіткнулася Україна, подібні до проблем інших країн регіону на кшталт Албанії, Болгарії, Вірменії – нестача ресурсів в сфері судочинства загалом та низька заробітна плата суддів зокрема, корупція судової системи та консеквентна недовіра до неї з боку населення, домінування неформальних практик над формальними процедурами. Український випадок, відтак, є не патологією, а прогнозованим ускладненням політичного транзиту, хай і з акцентуацією симптомів. Проте яскраво виражені симптоми дозволяють краще зрозуміти природу недуги та визначити найбільш відповідний спосіб лікування. Бірс ставить діагноз і пропонує стратегію з оздоровлення. Нормалізуючи політизацію судочинства у слабоінституціолізованих гібридних режимах, він зазначає, що вона «з точки зору компаративістики виступає не наслідком схильності української політики до суперечок, а радше свідченням викликів, які можуть кинути сильні та незалежні суди у гібридних режимах» (с. 171), що вже є оптимістичним. Більше того, за його висновками подальша співпраця з ЄС, який сприяє реформуванню судової системи, зростання юрисдикції Європейського суду з прав людини та тиск місцевих акторів, перш за все суддів нижчих інстанцій та професійних юридичних асоціацій виступають потенційними важелями деполітизації судочинства в Україні.

Цікаво, що політичні та інституційні перетворення в Україні після 2014 р. створили умови для природного експерименту, який дозволить або справдити доцільність песимістичного погляду на українські реалії, або виправдає оптимістичні сподівання. Так, своєму розділі Куделя наводить низку пропозицій, які могли б допомогти здолати корупцію. По-перше, він вважає за необхідне знищити «політичні машини», якими є сучасні українські партії, забравши у партійних лідерів прерогативу формувати виборчі списки та визначивши верхню межу допустимої фінансової допомоги від індивідуальних і групових донорів. По-друге, він пропонує посилити спроможність державних агенцій по боротьбі з корупцією. Зрештою, він

закликає створити деполітизований бюрократичний апарат. Кожна з трьох порад наразі випробовується на практиці. Станом на грудень 2017 є спроби запровадження пропорційної виборчої системи з відкритими списками (проект Виборчого кодексу України 3112-1 від 02.10.2015), функціонують (попри протидію) Національне антикорупційне бюро України та Національне агентство з питань запобігання корупції, триває реформа державного управління. Схожим чином наразі вирішується і проблема, яку докладно описує Попова: у вересні 2017 р. набрали чинності Закон України № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» та Закон України № 1402-VIII «Про судоустрій і статус суддів» (нова редакція), які, серед іншого, передбачають скасування інституту «призначення судді на посаду вперше» та впровадження положення, що судді обійматимуть посади безстроково. Відтак, наразі спостерігаються і кроки з протидії корупції, і заходи з деполітизації судочинства, тож лише час покаже, чи вони є елементами загальної програми інституційно-процедуральних трансформацій, чи ж лише останнім спалахом пореволюційного ентузіазму.

Оскільки у збірці подано 14 самостійних розділів, природнім чином вони є різними за тематикою, якістю, незвичністю матеріалу для української публіки та оцінкою політичних процесів після 2014 р. Більше того, кожен читач – у залежності від своєї підготовки та спеціалізації – знайде для себе більш та менш цікаві тексти. Тим не менше, власне українській аудиторії навряд чи дуже інформативною видаватиметься глава «Олігархи, рівновага часткових реформ та Євромайдан» **Тараса Кузьо**. По суті, цей текст є розлогим поясненням, хто такі олігархи, як вони почали відігравати важливу роль внаслідок розвалу радянських інститутів і перерозподілу радянської власності, які групи вони утворили, якими ресурсами володіє кожна з груп і т. п. Вірогідно, цей розділ покликаний допомогти перш за все закордонній аудиторії розібратися «хто є хто» в українських олігархічних джунглях. Зрештою, висновки Кузьо, що «Помаранчева революція не спромоглася змінити Україну, породила контрреволюцію, а та у свою чергу – другу революцію [і] лише відхід від рівноваги часткових реформ, який звільнить країну від олігархічного полону... а відтак і третього циклу загального зневіреності, стагнації, контрреволюції та нової революції» (с. 199) є достатньо очевидними. Більше того, ідеєю «третього Майдану», який начебто повинне спричинити подальше перебування при владі олігархічних груп, українського читача досить регулярно гальванізують як спрагли до уваги політики, так і оглядачі та й навіть інші громадяни. Олігархи, безперечно, становлять загрозу для політичного розвитку України, проте цей факт навряд чи потребує окремого доведення.

Текст **Дафни Атанасулі** «Порівняльний погляд на корупцію в Україні» викликає питання з іншої причини. Хоча авторка поставила собі оригінальне завдання («дослідити, яким чином корупція впливає на бізнес-середовище» (с. 81), остаточний

текст не викликає ентузіазму, адже розглянуті питання є надто специфічними («френтоорієнтована поведінка підприємств і сприйняття корупції як перешкоди ведення бізнесу»), а встановлені проблеми – надто широкими («часткове проведення реформ»), аби мати сутнісне значення. Більше того, авторка послуговується масивами даних за 2002-2013 р., що не надто співвідноситься з хронологічними межами збірки, присвяченій ситуації «після Євромайдану». Застарілість даних є недоліком у випадку, коли предмет дослідження відзначається схильністю до динамічних змін, як, наприклад, транзитивна постреволюційна економіка. Доречно навести приклад небезпеки умовиводів на основі неактуальних даних: описуючи незадовільний стан в бізнес-середовищі, Атанасулі зазначає, що «хоча Україна і намагалася[...] вирішити проблему корупції прийняттям Антикорупційного акту 2011 р., вона займає 112 місце зі 189-ти в Індексі легкості ведення бізнесу» (с. 101). Це – гніточе досягнення, що могло б стати в нагоді когорті песимістів, переконаних що Україна приречена на незмінне зубожіння. Проте звіт Індeksu легкості ведення бізнесу від 2017 р. є більш оптимістичним. Україна не лише займає в ньому 80-те місце (поряд з флагманом економічного зростання, Китаєм, і суттєво випереджаючи іншу економіку пришвидшеного розвитку, Індію, котра знаходиться на 130-му місці), але і окремо відзначена як одна країн регіону, де відбулися реформи відповідно до всіх індикаторів, які використовує Індекс⁴. Цей поступ відбувся власне після Євромайдану, але аналіз Атанасулі його повністю ігнорує. Очевидно, що запропонований авторкою розділ пройшов остаточну редакцію до того, як було опубліковано звіт Індeksu легкості ведення бізнесу-2017, але цей текст характеризується загальною неспроможністю зафіксувати реформи, що відбулися в Україні після 2014 р, що суттєво зменшує релевантність аналізу та висновків.

Попри певну критику, збірці загалом не бракує ані правильно поставлених питань, ані неконвенційних відповідей. Найбільш цікавими і, певне, сміливими у своїх пошуках видаються два тексти – «Встановлення Четвертої української республіки: реформа після революції» Пола Д'Аньєрі та «Пропустили китайський вихід: світ-системний погляд на українську державу» Георгія Дерлугьяна.

Полу Д'Аньєрі вдалося елегантно сформулювати дослідницьку проблему свого розділу: «в Україні немає типового протистояння лівих і правих, а провідні політичні партії та політики є прагматиками й центристами; в суспільстві немає особливої дискусії стосовно того, чи мусить Україна бути демократичною країною; всі провідні сили навіть сходяться на необхідності боротися з корупцією. Консенсус стосовно цих цілей робить неспроможність їх досягнути ще більше загадковою» (с.5). Розгадуючи окреслену головоломку, Д'Аньєрі пропонує комплексне пояснення через особливість акторів, які могли б просувати бажані зміни, та їхню конфігурацію. Отож, в Україні є

---

⁴ *Doing Business 2017: Equal Opportunity for All*. <http://www.doingbusiness.org/reports/global-reports/doing-business-2017>

три можливих агенти змін: держава, громадянське суспільство і зовнішні гравці. Жоден, однак, не є достатньо сильним чи рішучим, аби досягнути бажаних трансформацій. У сукупності це створює в Україні стан порочної рівноваги: попри наявний запит на соціально-політичні трансформації та негативні стимули до них, ситуація в країні залишається незмінною. Д'Аньєрі справедливо вбачає причини того, що я визначив як порочну рівновагу в протилежно спрямованих векторах активності, які в сукупності знищують трансформаційні імпульси. Наприклад, гілки державної влади часто опонують одна одній; політики і чиновники – з огляду на егоїстичний інтерес – задовольняються частковими реформами і чинять спротив їх поглибленню; громадянському суспільству не вистачає мережевої пупкості, які продукують соціальний капітал, а тому навіть активісти не користуються довірою громадян. Зрештою, РФ грає роль «чорного лицаря авторитаризму»⁵, тобто Москва намагається сприяти авторитарному дрейфу України, а тому блокує імпульси до демократизації та лібералізації, які час від часу надає ЄС. Висновки, які можна зроби з аналізу Д'Аньєрі, очевидні: необхідно гармонізувати поведінку трьох агентів змін, аби вивести країну з порочної рівноваги. Головний виклик, відтак, полягає у знайденні такої інституційної конфігурації та формуванні такої організаційної культури, які б зменшили антагонізм держави і громадянського суспільства з одного боку та стимулювали зацікавленість зовнішніх партнерів у підтримці України. Це – складний виклик, але правильна реакція на нього може бути ключем до покращення і навіть до самого виживання української держави.

Георгій Дерлуг'ян поставив питання ще більш провокативне: «чому пост-комуністична Україна не спромоглася піти китайським шляхом експортно орієнтованого ринкового успіху?» (с. 204). В блискучо аргументованому і стилістично вивіреному *tour de force*, автор переконливо доводить, що це питання – хай яким химерним і спекулятивним воно не видається в 2017 р. – було більше ніж виправданим на момент, коли обидві країни почали свою дивергентну пост-комуністичну еволюцію. У 1989-1991 рр. і Україна, і КНР прагнули увійти до світової капіталістичної системи в якості нового гравця, використовуючи на свою користь тренди глобального капіталізму, тобто запит на дешеву робочу силу, доступні другосортні продукти промислового виробництва, природні багатства та пропонуючи привабливі для капіталістичного Заходу нові ринки збуту. Більше того, на момент кризи комунізму, панівні еліти КНР і СРСР зіткнулися зі схожим викликом – широка масова мобілізація, котру уможливив тактичний альянс ліберальної

---

⁵ Hufbauer G., Schott J., Elliott K., Oegg B. Economic Sanctions Reconsidered: History and Current Policy. Washington, DC: Institute for International Economics, 2007. P. 163, 172; Marin A. Russia as a 'Black Knight' in Post-Soviet Eurasia: Electoral Vectors of Autocracy-Promotion // Paper presented at the 24th World Congress of Political Science (IPSA) in Poznan. http://paperroom.ipsa.org/papers/paper_55193.pdf; Tolstrup J. Black Knights and Elections in Authoritarian Regimes: Why and How Russia Supports Authoritarian Incumbents in Post-Soviet States // European Journal of Political Research. 2015. № 54. P. 673–690.

інтелігенції та промислового пролетаріату. Проте якщо китайські керівники придушили політику незгоди і почали перехід до легітимації своєї влади через економічний розвиток і розподіл плодів економічного зростання, то радянські лідери толерували політику незгоди, але згодом провадили політику, що спричинила швидке збагачення небагатьох обраних і економічну депресію. Дерлуг'ян, відтак, прослідковує дві траєкторії повернення пост-комуністичних держав у глобальну капіталістичну світ-систему: експортно орієнтований девелопменталізм і державну автофагію.

Друга траєкторія привела Україну до знайомого стану речей: кілька впливових олігархічних кланів захопили виробничі та фінансові спроможності, котрі експлуатуються без інвестицій у захист техніки від зношення чи тим більше в інновації; еліти у своїй жорстокій байдужості занегають державний апарат до стану напівмертвої дисфункції; населення не має важелів або ресурсів, аби змінити стан речей. Надаючи макросоціологічну інтерпретацію моделі «оберненої тилліанської перспективи» Венеліна Гансва⁶, Дерлуг'ян стверджує, що опинившись у пост-біполярному світі, де США гарантували міждержавний мир, політичні лідери держав, що утворилися після розвалу СРСР, не мали стимулів для розвитку армії, промисловості чи адміністративного апарату, а тому займалися виключно грабунком радянського фінансово-індустріального спадку, наслідки чого спостерігаються у кожній з країн політичного лімбу, які з певною байдужістю називалися «країнами СНД».

Але якщо державна автофагія була однією з двох можливих траєкторій, чому Україна не пішла альтернативним шляхом «виходу з комунізму»? Дерлуг'ян пропонує відповідь на це питання, посилаючись на інституційну структуру радянської промисловості та специфічний державний устрій СРСР. Коли радянська номенклатура зіткнулася з викликом альянсу робітників та інтелігенції, у них (на відміну від китайських партійців) був ще один вихід: вони розвалили Радянський Союз за лініями національних республік та економічних секторів, викравши в альянсу протестувальників головні бойові кличі – заклик ліберальної інтелігенції до національного суверенітету та демократичних виборів і вимоги робітників до приватизації. Це суттєво послабило акторів політики незгоди, які більше не мали моральних підстав для мобілізації, тож «радянський вихід» посилив лише одного з трьох гравців – номенклатуру, котра швидко перетворилася на олігархат і вдалася до державної автофагії.

Цікаво, що підтверджуючи тенденцію оптимістичного компаративізму, Дерлуг'ян (тематично він працював у парі з Кузьо) зазначає, що загроза зовнішньої експансії та повного зникнення можуть зіграти роль шокового стимулу для українського

---

⁶ *Ganev V.* Post-communism as an episode of state building: A reversed Tillyan perspective // *Communist and Post-Communist Studies*. 2005. № 38. P. 425-445.

державотворення, адже події 2014 р. «вказують у напрямку можливого поєднання двох ключових умов девелопменталізму, схожих на ті, які раніше спостерігалися в Південно-Східній Азії, – внутрішньої та геополітичної: всі успішні випадки передачі більших повноважень від олігархічних кланів до централізованого уряду були спричинені або громадянськими війнами (Республіка Корея, Тайвань, депо згодом КНР), або загрозою етнічного знищення (Сінгапур)» (с. 218). Певне, вітчизняній публіці, котра звикла порівнювати Україну з країнами тропічної Африки, запропонована Дерлугьяном аналогія видаватиметься незвичною та оригінальною.

Майбутнім читачам збірки варто мати на увазі два її недоліки. У своїх індивідуальних доробках авторам не вдалося уникнути – ймовірно, що вони цього навіть і не прагнули, – вторинності відносно своїх магістральних текстів та передбачуваності. Ці два недоліки взаємопов'язані.

По-перше, далеко не кожному з розділів притаманна оригінальна, тобто створена виключно для цього збірника, концепція. Часто автори застосували свої універсальні ідеї для українського випадку або прилаштували свою розгорнуто запропоновану в інших тестах аргументацію до ситуації «після Євромайдану». Це проявилось, зокрема, у розділі Оксани Шевель «Війни пам'яті пострадянської України в порівняльній перспективі». Осердям цього тексту є теза про доцільність використання іспанського досвіду в політиці пам'яті для України, проте читач не знайомий з її ж статтею «Політика пам'яті в розділеному суспільстві»⁷ навряд чи зможе зрозуміти виправданість такої паралелі, адже в тексті зі збірки авторка не обґрунтовує необхідності співставити два випадки. Інші автори також схильні залишати важливі аспекти своєї аргументації та пояснення поза межами збірки. Така стратегія може стати певним викликом для непідготованого читача.

З іншого ж боку, читач досвідчений матиме свої підстави для незадоволення, перш за все внаслідок передбачуваності. Присутнє певне розчарування, коли навіть не розгорнувши книжку, здогадуєшся, хто і про що писатиме. У збірці все достатньо очевидно: Попова писатиме про політизацію судочинства, Фісун – про (нео)патримоніалізм, Гейл – про системи з розділеною виконавчою владою... Безперечно, автори повинні писати про питання, у яких вони є фахівцями, втім після ознайомлення з окремими доробками підготований читач ризикує відчувати *esprit blasé* та інтелектуальну мізопсихію. І хоча на відміну від художньої літератури, наукові тексти не мають за мету полонити уяву публіки сміливою незвичністю, але той факт, що автори подекуди навіть не прагнули здивувати читача науковою новизною, вплине на те, як фахова аудиторія прийме збірку.

Двох прикладів буде достатньо аби проілюструвати тезу. Текст Дерлугьяна буде перш за все цікавий тим, хто не знайомий з великим розділом цього ж автора у

---

⁷ *Shevel O. The Politics of Memory in a Divided Society: A Comparison of Post-Franco Spain and Post-Soviet Ukraine // Slavic Review. 2011. № 70. P. 137-164.*

колективній монографії «Чи має капіталізм майбутнє?»⁸. Показово, що Дерлуг'ян не лише переніс з монографії до збірки свою загальну лінію аргументації про відмінність китайського і радянського виходу з комунізму, але мало не слово в слово повторює певні тези, наприклад про Тяньаньмень як виклик комуністичним елітам зліва чи фрагментацію радянських еліт за лініями національних республік та економічних секторів. Звісно, «Пропустили китайський вихід...» більше фокусується на Україні, проте це здійснюється переважно у вступі та висновках, тож розділ позбавлений сутнісної оригінальності.

Критичне зауваження можна зробити і до запропонованого у збірці тексту Лукана Вея. Вірогідно з огляду на кількість сторінок, якою редактори обмежили авторів, цей розділ виявився концептуально неглибоким: Вей не особливо не пояснює, які каузальні механізми пов'язують наявність конкурентних ідентичностей і гібридний політичний режим. Більш фахова аудиторія знає, що він робить це у своїй книзі «Плюралізм за визначенням»⁹, з якої видно, наскільки важливу роль для авторської аргументації відіграють поняття «організаційної спроможності» та «когерентності еліт», і де окремий розділ присвячено українському випадку, котрий розглянуто з доречною деталізацією. Це означає, що тим, хто ознайомився з «Плюралізмом за визначенням», розділ зі збірки не скаже багато нового. Відносно новаторською видається хіба що оцінка перспектив трансформації політичного режиму в Україні після 2014 р. У цьому питанні Вей виражає стриманість: російсько-українська криза створила більш гомогенну та проєвропейську Україну, що попри переваги, несе і загрози, головною з яких є втрата характеристик «плюралізму за визначенням» та консеквентний дрейф до авторитаризму. Вей розглядає два кроки, необхідні, аби унеможливити такий сценарій: децентралізація та «залучення русофілів шляхом обмеження спроб позбавитися символів радянської епохи» (с. 56). Чи прийме український читач цю пропозицію без докладного обґрунтування – це відкрите питання.

Окреслені вище два недоліки не означають, що в книжці немає нічого нового і цікавого. З одного боку, спеціалістів-суспільствознавців, можуть привабити тексти стосовно судової чи економічної сфери – і навпаки. З іншого боку, деякі автори подали до збірника свої оригінальні дослідження. В цьому відношенні варто відзначити тандем **Александра Лібмана** та **Анастасії Обуденкової**, яким вдалося поєднати спеціалізацію та новаторство. Звісно, Лібман застосовував метод ієрархічної кластеризації для вивчення регіональної економічної інтеграції на

---

⁸ *Derlugian G. What Communism Was / Does capitalism have a future? / By Immanuel Wallerstein, Randall Collins, Michael Mann, Georgi Derlugian, and Craig Calhoun. Oxford: Oxford University Press, 2013. P. 99-130.*

⁹ *Way L. Pluralism by default: weak autocrats and the rise of competitive politics. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2015.*

пострадянському просторі¹⁰, а разом з Обуденковою він досліджував політичну трансформацію у регіоні¹¹, але у спільному розділі з дещо невігладливою назвою «Економічні реформи в Україні у порівняльній перспективі» вони за допомогою ієрархічної кластеризації проаналізували два масиви даних від Світового банку та Європейського банку реконструкції та розвитку відносно України, прийшовши до цікавих висновків. Автори встановили, що відповідно до Індексу легкості ведення бізнесу (DB) Україна схожа більше на країни Південно-Східної Європи (Болгарія, Туреччина, Хорватія), ніж на країни СНД (в цьому кластері опинилися Казахстан, Киргизстан, РФ). Натомість відповідно до Дослідження ділового середовища та показників підприємств (BEEPS) Україна належить до того ж кластеру, що і Білорусь, Казахстан, Киргизстан маючи найбільше спільних рис з РФ і Таджикистаном. Відмінність результатів демонструє відмінність вихідних даних: DB здебільшого аналізує формальні інститути, тоді як BEEPS – неформальні практики. Відтак, «Україна ймовірно успішно імпортуючи політичні інститути має більші проблеми з імплементацією» (с. 252). Лібман та Обуденкова досліджували перш за все економічну сферу, але висновок можна екстраполювати на політичну та соціальну сфери. І хоча багатьом українцям сам лише імпорт формальних політичних інститутів видається незадовільним результатом, практика запозичення демократичних інститутів і запровадження ліберальної риторики мала вирішальний вплив на долю режиму Януковича, адже як пояснює теорія «залізної клітки лібералізму» Деніела Ріттера¹² навіть суто фасадні інститути та вербально-ритуальне визнання примату прав людини надає можливості опозиційним групам кинути виклик авторитарному режиму.

Також дуже хороше враження від майстерного синтезу та окреслення нових горизонтів залишає підсумковий розділ **Генрі Гейла** та **Роберта Ортунга**. Як упорядники, вони вправно оперують головними тезами запрошених авторів, пов'язуючи різні нитки аргументів у єдине полотно. Завершальні рядки книги (секція «Висновки до наших висновків») несуть попередження не лише українцям стосовно необхідності продовжувати впровадження реформ, але і європейським партнерам, які «схильні списувати Україну як надто корумповану і розбалансовану, аби мати реальні перспективи на членство в найближчому майбутньому. Але відкидаючи Україну, ЄС робить більш ймовірним її падіння. І навпаки, пропонуючи можливість справжнього членства, можна сприяти саме тим реформам, яких Україна потребує, аби стати гідною на вступ кандидатурою... Відтак одним з найцікавіших досягнень цієї збірки

---

¹⁰ *Libman A., Vinokurov E.* Regional Integration and Economic Convergence in the Post-Soviet Space: Experience of the Decade of Growth // *Journal of Common Market Studies*. № 1. P. 1-17.

¹¹ *Obydenkova A., Libman A.* Autocratic and democratic external influences in post-Soviet Eurasia. Ashgate Publishing, 2015.

¹² *Ritter D.* The Iron Cage of Liberalism: International Politics and Unarmed Revolutions in the Middle East and North Africa. Oxford: Oxford University Press, 2015.

є розуміння того факту, що розширення ЄС стосується не так питання, чи відповідають певні країни критеріям вступу в ЄС, але також і певного набору сподівань, які ЄС можна закласти – сподівань, які згодом справдяться. Отож ЄС може змінити баланс сил» (276-277 с.). Гейл і Ортунг фактично зазначають, що попри складності після 2014 р. Україна може встояти, але вона не встоїть на самотині; це – важливе нагадування від західних дослідників європейським політикам у добу глобалізованої політики.

Підсумовуючи, зазначу, що збірка – це майстерний інтелектуальний анагліф, який рельєфно проявляє «спіраль загроз і можливостей», якою наразі рухається Україна. Книжка буде цікава читачам з різною фаховою підготовкою і, попри певні недоліки, претендує на те, щоб стати важливою подією в україністиці.